

**Михайло Грушевський:
життєпис на тлі доби**

Руслан Пиріг
Віталій Тельвак

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
Розділ 1	
ДИТИНСТВО ТА ЮНІСТЬ	11
«...Я ріс самотньою дитиною»: початок шляху.	11
Грушевський-гімназист.	27
Розділ 2	
УНІВЕРСИТЕТСЬКІ ЧАСИ	51
На студентській лаві.	51
Професорський стипендіат.	74
Розділ 3	
В ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ (1894–1906)	101
Професор Університету Франца Йосифа.	102
Біля керма Наукового товариства імені Шевченка.	117
На громадському посту.	136
Літопис нації: «Історія України-Руси».	157
Особисте життя.	179
Розділ 4	
МІЖ ЛЬВОВОМ ТА КИЄВОМ	191
На революційному підйомі.	192
«Щоби не витворилося двох Україн»: культурно-громадська праця на Наддніпрянщині.	208
Серед сучасників: між співпрацею та конфліктами.	234
Розділ 5	
ДОРОГАМИ ЗАСЛАННЯ	247
Розділ 6	
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЄКТ	271
На автономістсько-федералістських позиціях.	271
Утвердження Української державності.	316
Нові союзники.	336
У політичній ізоляції.	355

Розділ 7

ЕМІГРАЦІЙНІ ПОНЕВІРЯННЯ	375
«Закордонний робітник на нашій національній ниві»: громадсько-політична праця	376
В Українському соціологічному інституті	392
Довгий шлях на Батьківщину	403

Розділ 8

В УСРР: ПРОТИБОРСТВО ІЗ СИСТЕМОЮ	417
На чолі Секції історичних наук	417
Ювілейне 60-ліття академіка	441
Затишшя перед бурею	456
Під тиском репресій	477
Московське заслання	497

Розділ 9

БЕЗ «БАТЬКА»: ДОЛЯ РІДНИХ ІСТОРИКА	515
Дружина Марія Сильвестрівна	515
Дочка Катерина	520
Брат Олександр	531
Племінник Сергій	539

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ (ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ)	547
--	-----

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	560
-------------------------------	-----

ПЕРЕДМОВА

*«Найбільши репрезентативною постаттю епохи
був Михайло Грушевський, великий учений
та організатор наукових досліджень, визначний політик і публіцист»
Іван Лисяк-Рудницький*

Михайло Грушевський посідає особливе місце в українському пантеоні, зумовлене універсальністю його національного служіння. Йдеться про те, що в когорті «будителів» нашого народу не бракувало ані блискучих публічних інтелектуалів, ані талановитих учених і досвідчених організаторів науки, ані готових до самопожертви громадських діячів. Утім, саме М. Грушевському, завдяки його винятковій цілеспрямованості та небуденній працьовитості, вдалося синтезувати ці життєво важливі для своїх знедолених співвітчизників якості. Ба більше, йому першому серед сучасників випала почесна, а разом із тим і складна роль стати на чолі відродженої України.

Усе це принесло М. Грушевському чималу впізнаваність серед сучасників, нерідко небезпечного гатунку. Так, Дмитро Дорошенко згадував, що історик «користувався просто-таки легендарною популярністю у ворожих українству колах — у лавах російських націоналістів та взагалі реакціонерів [...]. Не було такого наклепу чи інсинуації в українській справі, що не пришивала б до зневаженого російськими реакціонерами імені Михайла Грушевського»¹. Однак і серед співвітчизників до вченого було неоднозначне ставлення — від загального захоплення «батьком Грушевським» у перші часи революційного підйому до дошкульних, нерідко брутальних інвектив на кшталт «лакея більшовицького уряду» в пізніші роки. І лише трагічна смерть на далекому Кавказі об'єднала українців розумінням втрати національного масштабу.

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901—1914). — Вінніпег, 1949. — С. 156.

реконструкцію біографії М. Грушевського, у якій знайшло б збалансоване відображення і наукове, і громадське, і приватне в його житті.

Створюючи синтетичну наукову біографію М. Грушевського, яка б по можливості охоплювала якомога ширший спектр проблем його життя та діяльності, ми спиралися на найрізноманітніші архівні та опубліковані матеріали. Передусім це наукові та публіцистичні праці самого історика, що дають можливість простежити еволюцію його історичних поглядів і суспільно-політичних орієнтацій. Відзначимо, що нині осмислення різнопланової творчої спадщини видатного українознавця значно полегшене завдяки реалізації проекту 50-томного зібрання його творів.

Особливу вагу для реконструкції біографії героя нашої книги мають різноманітні автобіографічні матеріали, а також його щоденники та мемуари. З огляду на надзвичайно насичене громадсько-політичне та наукове життя М. Грушевського значення цих джерел неможливо переоцінити. Завдяки їм можемо простежити розмаїті контакти вченого, з'ясувавши ступінь впливовості оточення на його різнопланову діяльність. Наявність щоденникових записів та мемуарів дозволяє провести зіставлення миттєвої реакції М. Грушевського на події з їхньою пізнішою рефлексією, що сприяє кращому розумінню перипетій життя та творчості вченого. Не менш інформативними для нас є його документи інших діячів тієї буремної епохи, на сторінках яких М. Грушевський є частим гостем при осмисленні багатьох подій суспільного життя.

Найчисленнішим видом джерел є епістолярна спадщина М. Грушевського та його оточення. Листування вченого — унікальне історичне першоджерело для реконструкції та дослідження тієї доби. Водночас листи історика є інтегральною частиною його творчості, що органічно доповнює автобіографічні матеріали та інші першоджерела. Листування вченого є надзвичайно інформативним у всебічному вивченні родинного й побутового життя М. Грушевського, у дослідженні його академічної, наукової, суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності й загалом у наświetленні багатогимірного історичного процесу найновішого періоду історії України. У цьому аспекті із вдячністю згадаємо важливу видавничу ініціативу голови Українського історичного товариства Любомира Винара, завдяки якій тепер маємо сім томів виданих і декілька підготовлених до друку епістолярних джерел грушевськознавства. Утім, обсяг листування, яке ще чекає на оприлюднення, надалі помітно переважає його опубліковану частину.

У книзі також використано значний пласт громадсько-наукової та діловодної документації, що увібрала розлогий комплекс матеріалів науково-академічних, суспільно-громадських та культурно-освітніх установ, де розгорталася діяльність М. Грушевського, а також державних і партійних інституцій, у поле

зору яких він потрапляв. Здебільшого ці матеріали натепер усе ще не опубліковані, а деякі з них уперше вводяться до наукового обігу в цій книзі.

Реконструюючи біографію Великого Українця, автори, звісно, спиралися на власний багаторічний доробок. Разом із тим творення життєпису людини такого масштабу, як М. Грушевський, неможливе без спеціального глибокого опрацювання багатьох важливих сюжетів, що не під силу одному досліднику. З огляду на це своїм приємним обов'язком вважаємо згадати імена Галини Бурлаки, Ігоря Верби, Ігоря Гирича, Леоніда Зашкільняка, Ганни Кондаурової, Віталія Масненка, Світлани Панькової, Василя Педича, Юрія Шаповала, Оксани Юркової та багатьох інших колег, чії джерельні знахідки та ґрунтовні студії уможливили створення цілісного життєпису видатного вченого.

Запропонована структура праці передбачає послідовне розгортання перед читачем біографічного полотна М. Грушевського. Дев'ять розділів книги охоплюють головні періоди його життя — здебільшого так, як їх у своїй «Автобіографії» бачив сам учений. Натомість у розділах ми обрали інший — проблемний підхід, який, на наше переконання, уможливує докладніше ознайомлення з найбільш важливими для сучасників М. Грушевського напрямками його діяльності. Полегшити читачеві візуальне занурення в обговорювані сюжети як життєпису нашого героя, так і загалом його доби, сприятимуть наведені в книзі численні фотографії та ілюстрації.

Відаючи до рук читача цей нарис життя та діяльності Михайла Грушевського, ми очікуємо не тільки на його зацікавлене обговорення, але й сподіваємося привернути увагу колег до багатьох білих плям, якими й надалі рясніє життєпис Великого Українця. Адже лише наші спільні зусилля дозволять створити підґрунтя для академічної наукової біографії М. Грушевського як синтетичного міждисциплінарного проєкту.

Розділ 1

ДИТИНСТВО ТА ЮНІСТЬ

«... Дитячий і юнацький вік Михайло Сергійович прожив поза межами України, і основним джерелом його любови до України, його українофільства був його батько і книжки на українській мові і про Україну»
Дмитро Багалій

«...Я РІС САМІТНОЮ ДИТИНОЮ»: ПОЧАТОК ШЛЯХУ

«Я походжу з давньої (звісної з XVIII в.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загіздилася в Чигиринським повіті», — так в «Автобіографії» описував генезу своїх предків Михайло Грушевський². Історик з'ясував, що історія його роду виразно простежується від кінця XVI ст. — часу остаточного заселення спустошеної татарськими набігами Чигиринщини³. Щоправда, докладніших документальних відомостей щодо цього не мав, та й, за власними словами, не шукав їх. Можемо погодитися з видатним сучасником М. Грушевського істориком Олександром Оглоблиним, який нарікав на нього та інших видатних українських учених, які належним чином не займалися дослідженням своїх родів та не опрацьовували власної генеалогії⁴.

² Грушевський М. Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К. : «Веселка», 1992. — С. 197.

³ Див. докл.: Кучеренко М. Чигиринські корені в родоводі Михайла Грушевського // Родовід. — 1996. — № 13. — С. 82—89.

⁴ Винар Л. Автобіографічні матеріали Олександра Оглоблина // Український історик. — 1994. — Т. 31. — С. 154.

Представники цього роду аж до кінця XVIII ст. звалися Грушами і, на думку історика Івана Крип'якевича, «рід цей, мабуть, був колись козацьким»⁵. Уперше прізвище Груша віднаходять, хоч і в незвично непрямому поданні, на сторінках «Реестру усього Війська Запорозького» 1649 р., де серед козаків Медведівської сотні Чигиринського полку згадується «Мисько Грушишин зять»⁶, тобто зять Грушихи — вдови козака Груші. Безсумнівно, до цього роду належав і військовий писар Іван Груша, ім'я якого стає відоме за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648—1657). І. Крип'якевич повідомляв, що Іван Груша — «чоловік дуже освічений і розумний, часто бував у різних посольствах і на переговорах»⁷. Згодом він служитиме на цій самій посаді наступному гетьманові — Іванові Виговському (1657—1659). Про це дізнаємося з праці Юзефа Ролле «Жінки при Чигиринському дворі». Використовуючи матеріали польських, зокрема приватних архівів, Ю. Ролле розповідає, що в розташованому поблизу Чигирини Суботові, де була одна з гетьманських резиденцій, подовгу гостювала у своєї подруги гетьманші Олени Виговської дружина військового писаря Груші⁸. Хоч автор не подає імені писаря, зрозуміло, що йдеться про того ж Івана Грушу. Проте діяльність Виговського, який шукав способів, щоб вивести Україну з-під влади Москви і навіть 1659 р. розгромив під Конотопом військо недавніх союзників, зазнала краху. Можливо, саме тоді, як пише І. Крип'якевич, — «Груші змінили шаблю на хрест — стали пан-отцями, але багатством ніколи не славилися»⁹.

В історичних джерелах XVIII ст. Груші, тепер уже безсумнівні прямі предки вченого, знову з'являються на новій, духовній ниві. «Рід наш, — свідчив з переказів батька М. Грушевський, — був дуже бідний. Він був духовний, але рідко хто з нього доходив до попівства. Практика була така, що члени таких церковних родин починали з паламарства, а коли траплялася парафія й прихильні громадяни, то обирали на попа»¹⁰.

Найстарішим осідком Груш — достовірних предків Михайла Грушевського — стало мальовниче село Худоліївка, розташоване на північний захід від Чигирини по річці Тясмин. Село це, на думку вченого, «завдячує своє ім'я, очевидно,

⁵ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя та діяльність // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К. : «Веселка», 1992. — С. 451.

⁶ Реєстр усього Війська Запорозького після Зборівського договору з королем польським Яном Казиміром, складений 1649 року, жовтня 16 дня й виданий по достоменному виданню О.М. Боденським. — К. : МСП «Козаки», 1994. — С. 50—51.

⁷ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя та діяльність. — С. 451.

⁸ Ролле Ю. Жінки при Чигиринському дворі. — К., 1994. — С. 43, 45.

⁹ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя та діяльність. — С. 451.

¹⁰ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1988. — № 9. — С. 116.

сотникові Худолієві, який після Зборівського трактату 1649 р. пробував підняти повстання на Запоріжжі, але програв справу й положив за неї головою»¹¹. Священником сільської церкви був Данило Груша — прапрадід ученого, про якого, на жаль, жодної докладної інформації не збереглося. Хоч про освіту, яку дав дітям Данило Груша, практично нічого не відомо, все ж можна вважати, що науку в родині поважали, бо Данилові сини Петро та Василь віддали вчитися своїх дітей до Києво-Могилянської академії. Тогочасні документи дають нам можливість також простежити, як відбулася поступова заміна форми прізвища з «Груша» на «Грушевський».

Згодом Петрові та Василеві судилося стати родоначальниками двох головних гілок роду Грушевських, зокрема, Василь стане прадідом Михайла Сергійовича. Усього в родині Василя Даниловича та його дружини Меланії Михайлівни нараховують дев'ятеро дітей. П'ятим серед них був Федір — майбутній дід ученого¹². Він народився так само в Худоліївці близько 1791 р. Залишившись рано без батьківської опіки, Федір 1810 р. був висвячений у дячки і почав служити в с. Кожарка Чигиринського повіту в дерев'яній Михайлівській церкві. Близько 1823 р. він одружився з Марією Кирилівною Ботвиновською із сусіднього Суботова, де Ботвиновські мали парафію. Серед останніх найвідоміший — Юхим Ботвиновський, який улітку 1859 р. визволив, узявши на поруки, заарештованого під Каневом Тараса Шевченка і поселив у себе у Георгіївському провулку.

У Чигирині Федір Грушевський прожив десять років, тут народилася більшість його дітей. У цьому місті 7 жовтня 1830 р. народився й батько Михайла — Сергій Грушевський. Наступного 1831 р. Федір Грушевський був рукопокладений на священника місцевого Хрестовоздвиженського собору. Пошуки служби змушували родину кілька разів змінювати парафію на Чигиринщині, а в 1836 р. — переїхати, за сприянням впливового при митрополитому дворі брата Марії Ботвиновської — Кирила, до с. Лісники Київського повіту. Там, у Лісниках, і пройшла більша частина Сергієвого дитинства, про яке він згодом так багато розповідатиме своєму синові Михайлові¹³.

У 1844 р. Сергій Грушевський пішов на навчання до Києво-Подільського духовного училища, а після його закінчення — до Київської духовної семінарії.

¹¹ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1988. — № 9. — С. 115—116.

¹² Див. про нього докл.: Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К. : Київ, 2006. — С. 34—73.

¹³ Кучеренко М. Слідами Грушевських. Лісники // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. — Чернівці : Рута, 2001. — Том 3. — С. 195—197.

Саме тоді родину Грушевських спіткало горе: 1851 р. помер Федір Васильович, залишивши вдову із сімома дітьми різного віку. Сергієві вже йшов 21-й рік і, за пізнішими «Споминами» М. Грушевського, він «мусів думати не тільки про себе, але і про своїх менших братів і сестер», а тому головні клопоти за них, а потім за матір узяв на себе — обов'язок, якому він лишався вірним упродовж усього життя. Водночас скрутне становище змусило юнака мобілізувати всю свою волю на подальше здобуття освіти. І це йому вдалося: закінчивши семінарію, він 1855 р. вступив до Київської духовної академії. Академію закінчив у 1859 р. зі ступенем магістра, отримавши за дисертацію «Історія християнської проповіді у Китаї»¹⁴. «Для тодішніх часів, для того убогого осередку, з якого батько вийшов, се був успіх незвичайний, несказаний, тріумфальний. Батько мусів уважати себе пестієм долі», — писав згодом учений у «Споминах»¹⁵.

Після закінчення академії Сергій Федорович порушив фамільну традицію та замість кар'єри священика вирішив стати освітянином. «Про сі часи, 1860-5 рр., батько любив оповідати як про особливо ясну полосу свого життя. Молодого нежонатого професора семінарії радо приймали в домах київського духовенства, в купецьких і міщанських домах Подолу, в сім'ях професорів семінарії й академії. Се був тодішній «русский» чи «русско-малороский» Київ, різко відмежований від польської аристократії й російської бюрократії Липок»¹⁶, — писав М. Грушевський і додавав: «Жив у приязні батько також з монашою братією, різними архімандритами й економами Братського монастиря й Лаври, ще по старих студентських зв'язках. Все се була сфера аполітична, без громадських інтересів, настроєна безжурно й радісно, не зачіпала ні тодішній всеросійський радикальний рух, «нігілізм» і боротьбу з ним, ні місцевий український [...]. До українського слова він ставивсь з симпатією і zarazом з певним страхом, очевидно, під впливом балачок в київських «серйозних» кругах про «хохломанство». Українську стихію народну любив широ. Пісень знав силу і співав їх гарно — замолоду мав гарний тенор, співав в академічному тріо. Любив взагалі українську пісню незвичайно — як весь той гурток, де він обертався. Театру там цурались, книжки не любили, громадських тем не зачіпали. Була певна тиха фронда проти російського уряду... До справжньої політики мали справжній жах, як до джерела всяких бід»¹⁷. Сергій Грушевський за цей час подбав про

¹⁴ «Ваш люблячий... М. Грушевський» (Маловідомі документи з родинного архіву) / Публ. М. А. Панової і О. Б. Пантюхова // Архіви України. — 1996. — № 1/3. — С. 28.

¹⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 118.

¹⁶ Там само.

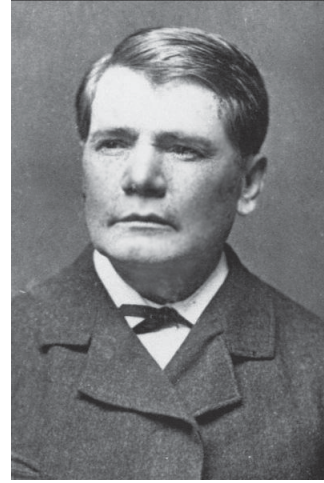
¹⁷ Там само.

своїх молодших братів і сестер — через налагоджені зв'язки у духовних колах дав їм освіту та влаштував на добрих парафіях. Перед ним відкривались ясні кар'єрні перспективи у Київській духовній академії, але, як пише його син, «тут замішалась «політика», яка повела все по іншій дорозі»¹⁸.

Після придушення польського Січневого повстання 1863–1864 рр. царський уряд розгорнув широку програму зросійщення підвладної йому частини Речі Посполитої. Великого значення при цьому надавалося шкільництву, кадри для якого набирали і в Києві. Сергій Грушевський був поміж тих, хто спокусився на заманливі фінансові та кар'єрні пропозиції й погодився в 1865 р. їхати на викладацьку роботу до Царства Польського. То був чи не найвідповідальніший момент у його долі. Тому й вирішив він розділити її на чужині, одружившись із 18-річною Глафірою Захарівною Опоковою (1847–1918).

**Сергій Федорович
Грушевський
(1830—1901) — батько
Михайла Грушевського**

Сім'я, з якої походила мама М. Грушевського, також була духовна, але іншого складу, ніж батькова¹⁹. «Вона походила, — писав у мемуарах учений, — з західної Київщини, і глибока різниця між київським Подніпров'ям, козацько-гайдамацьким, що вело неустанну боротьбу з польським пануванням, і Київщиною західною, що пасивно і більш-менш покійно зносила се панування, — відбивалась також на фізіономії обох сих родів». Дід Михайла по лінії мами — Захарій Іванович походив з багатодітної родини Опокових-Опоцкевичів, що оселилась у Сквирському повіті на Київщині²⁰. Захарій Опоков закінчив духовну семінарію, визначався любов'ю до книги, особливо любив історію України; «виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великої Росії, критично дививсь на правительство». Закінчивши семінарію, він посватав Анну Василівну з Сарчинських, доньку священника із Сестринівки в Бердичівському повіті. Невдовзі після одруження зайняв тестеву парафію в Сестринівці, з котрою, як

¹⁸ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1988. — № 9. — С. 118.

¹⁹ Панькова С. До витоків материнського роду Михайла Грушевського // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва). — К., 2002. — Вип. 2. — С. 51–54.

²⁰ Див. про нього докл.: Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — С. 371–407.

